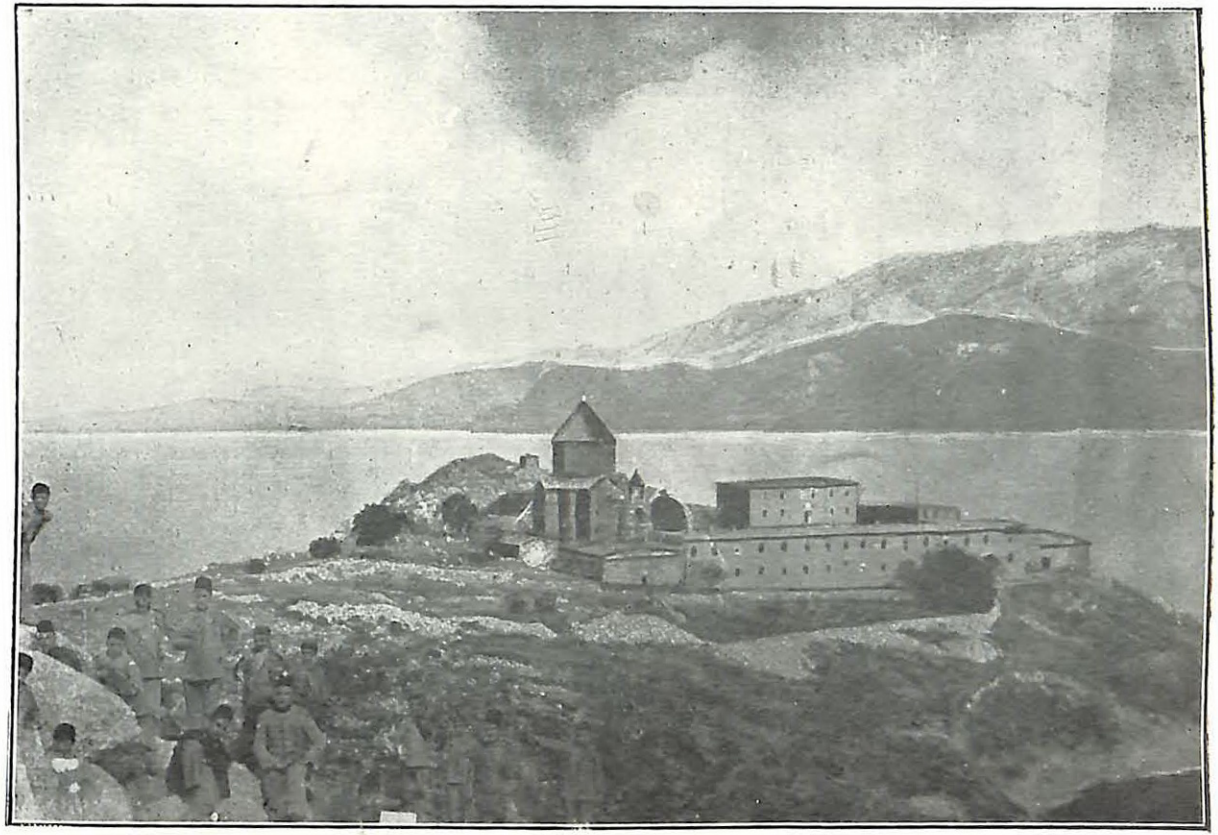

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՌԻՒԸ

(1904 ՕԳՈՍՏՈՍ 4 – 11)

I

1903 աշունէն իսկ Թիւրք կառավարութիւնը որոշած եւ արդէն քայլեր ըրած էր Սասունը պաշարելու եւ գարնան զարնելու համար: Բացի զօրքի աննկատելի կեդրոնացումէն, որ կը կատարուէր Էրզրումի, Վասպուրականի, Երզնկայի եւ Բաղդադի զօրաբանակներէն, հրահանգ էր տրուած Կէնճի, Պուլանըխի, Բիթլիս – Մօսկանի, Հազրոյի եւ Տիգրանակերտի բազմաթիւ աշիրէթներուն, որ պատրաստ ըլլան արշաւելու դէպի Սասուն – Տարօն:

Իշխանի եւ իմ Վան հասնելու առաջին օրերէն իսկ (1903 նոյեմբերին) ակներեւ եղաւ, որ յաջորդ գարնան մեծ դէպքեր տեղի պիտի ունենան Սասնոյ Բարձրաւանդակին վրա: Մեր առաջին գործերէն մին էր անմիջապէս կապ վերահաստատել Տարօնի եւ Սասնոյ մեր ընկերներու՝ Վահանի, Հրայրի հետ: Իշխանը, որ անցած էր Գաւաշ, յատուկ սուրհանդակ ղրկած էր Բաղէշ, իսկ ես օգտուելով ինձմէ առաջ, Վարդգէսի կողմէ հաստատուած կապերէն, փոստային յարաբերութեան մէջ մտայ Մշոյ առաջնորդարանի քարտուղար Գեղամի (հետագայ Օսմ. Խորհրդի պատգամաւոր) հետ եւ մեր նաւակներու միջոցով՝ Դատեանի հետ, որը կը պարտաւորուէր մեր նամակները հասցնել Մշոյ դաշտ: Կարճ միջոցէն փոստայի եւ սուրհանդակներու միջոցով ստացանք յիշեալ ընկերներէն ընդարձակ նամակներ, որոնք խիստ մռայլ գոյներով կը նկարագրէին իրենց կացութիւնը – ժողովրդի անպատրաստ ըլլալը, ռազմամթերքի, պաշարի եւ դրամի պակասը ու Թշնամիի օր աւուր ուժգնալը: Ընկերները կուզէին հասկնալ թէ մենք ինչո՞վ կրնայինք օգտակար ըլլալ իրենց:

Մեզի պէս միջավայրին, յեղափոխական աշխատանքին անծանօթ եւ անփորձ մարդիկ, դեռ անգիտակ՝ Վասպուրականի կազմակերպական եւ ժողովրդային ուժերու քանակին – ի՞նչ կրնային ընել: Մեզ կը մնար ազմուկ հանել կուսակցական շրջանակներուն մէջ, Բիւրօէն պահանջել դրամ եւ Երեւանէն՝ ռազմամթերք, որուն

կէսը յանձն առինք փոխադրել «Դուրան Բարձրաւանդակ» (Սասուն-Դաշտը)։ Դրամի փոխադրութեան միջոցներ ստեղծեցինք, ռազմամթերքի փոխադրութիւնը կը կատարուէր զինատար խումբերու միջոցով թիւրք – պարս. սահմանագլխի երկու կէտերէ դէպ ներս, այդ ձեւը վնասակար նկատեցինք, թէ յեղափոխական գործին եւ թէ ժողովրդին համար. ձեռնարկեցինք «ծծման եղանակին», այսինքն մինչեւ սահմանագլուխ հաստատեցինք հայ դիւղերու միջոցով շղթայ մը, որուն օղակները, ստացած ապրանքները միմեանց կը փոխանցէին մինչեւ Վան, այսպիսով թէ կորուստը նուազագոյնի հասաւ եւ թէ աւելի գաղտնի ու անվտանգ մեր ձեռքը կը հասնէր։

Հետագային «Դուրան – Բարձրաւանդակ» Կեդր. Կմիտէն ուղեց հասկնալ նաեւ, թէ Վասպուրականը ի հարկին կրնա՞ր արձագանք տալ Սասունին, թշնամիի ուժերը բաժնելու եւ ձեռնարկին աւելի մեծ եւ օգտակար ծաւալ տալու նպատակով։ Այդ առն Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի շրջանին մէջ կը մտնար նաեւ լեռնային գօտին, ուր Իշխանը կը գործէր իբր անոր լիազօրը. աւելի ուշ միայն, Իշխանի յամառ պահանջով, այդ շրջանը՝ «Լեռնապատ»-ը անջատուեցաւ իբր Կ. Կոմիտէ։

«Դուրան – Բարձրաւանդակ»-ի Կ. Կոմիտէին առաջարկը քննուեցաւ, Իշխանի բացակայութեան, Վասպ. Կեդր. Կոմիտէի կողմէ, որ անհնար չգտաւ նման քայլ. կը խորհուէր Ոստանը դրաւել իր լեռներով եւ ապա, յաջողութեան պարագային, յարձակիլ Վանի վրա...։ Անհրաժեշտ էր նաեւ Իշխանի համաձայնութիւնը, որ ղեկավարող դերերէն մէկը պիտի ստանձնէր այդ ձեռնարկին մէջ։ Իշխանը անիրագործելի գտաւ այդ ծրագիրը, տրուած ըլլալով մեր ուժերու սակաւութիւնը եւ ռազմամթերքի պակասը։ Յատուկ յանձնաժողով մը քննեց Լեռնապատի եւ մեր ուժերը եւ եկաւ այն եզրակացութեան, որ թիւրքերը հարաւէն եւ հիւսիսէն կրնան զօրք բերել եւ մեր վրա քշել պարսկական սահմանագլխի եւ Լեռնապատի հարաւային փէշերու քիւրդ բազմազան ցեղերը՝ նախ անարգել կոտորել տալով Արճէշ – Բերկրի – Թիմուր – Արճակ գաւառները հիւսիսէն, Հայոց Ձորեր եւ լեռնային գաւառներ արեւելքէն եւ հարաւէն...։ Այս եզրակացութիւնը հաղորդեցինք Սասնոյ մեր ընկերներուն, յայտնելով միանգամայն, որ մեր ձեռքէն եկածին չափ պատրաստ ենք օգնելու իրենց նիւթապէս։ Ըրինք նաեւ առաջարկ մը, որ իրենց կողմէն եւս հաւանութիւն ստացաւ։ Ռուս – թիւրքական եւ թիւրք – պարսկական սահմաններէն, շարժման պարագային, արշաւախումբեր դրկել, որոնք ըստ կարելւոյն գաղտնի պիտի յառաջանային դէպի Տարօն եւ ուր որ յայտնուէին ուժեղ կռիւ պիտի տա-

յին՝ չվոթութիւն ստեղծելու նպատակով։ Այս պարագային որոշ վայրերու մէջ գտնուած ժողովրդական ուժերը կրնային միանալ արշաւախումբերուն՝ խաչոր զանգուածներով գործողութիւններ կատարելու համար։ Մեր կողմէ այս առաջարկը ըրինք Բիւրօին եւ Երեւանին։

Զմեռան մէջն էր, որ Սասունէն օր մը յանկարծ եկան Մուրատն ու Քեռին։ Մուրատը եկած էր Վահանի եւ Հրայրի նամակներով. ռազմամթերք կուզէին։ Ինչպէս կը յիշեմ, մեր պահեստներէն տուինք 20–25 հրացան, քանի մը մաուզէր ատրճանակներ, 10, 000 փամփուշտ, պայթուցիկ նիւթեր, որ յատուկ նաւով մը ղրկուեցաւ Վանի Աւանց նաւահանգստէն։ Առաղաստանաւը հակառակ հովին պատճառով քշուեցաւ դէպի Արտամետ գիւղը (բնակուած մաս մը թիւրքերով), որ նկատեցին թիւրքերը եւ պատրաստուեցան ազմուկ հանել, բայց տեղական մեր ընկերներու եւ կաչառքի շնորհիւ, հեռեւեալ գիշերը յաջող հովով մը նաւը անվտանգ ուղղուեցաւ դէպի Դատուան։ Քեռին չվերադարձաւ այլեւս եւ մնաց Վան մինչեւ 1905–ի ձմեռը, երբ միատեղ դուրս եկանք երկրէն. իմ հարցին թէ ինչո՞ւ չվերադարձաւ, Քեռին դառնութեամբ պատասխանեց «Հոն իմ տեղը չէ»։

Սասնոյ եւ Տարօնի շուրջ զինուորական եւ քրտական այս համախմբումներու ընթացքին, հետաքրքիր էր կառավարութեան բռնած դիրքը Վասպուրականի մէջ։

Թերեւս Վասպուրականը, այդ ոչ-ժիմին տակ, երբեք չէր տեսած նման խաղաղ ու «հայրական» վերաբերում դէպի ժողովուրդը։ Հարկահաւաք, ոստիկան, քիւրտ աղայի ճնշումը գրեթէ անյետացան հրապարակէն. հայերու ամէն մէկ բողոք ուշադրութեամբ կը լսէր կառավարական դիւաններուն մէջ. ոչ մէկ ճնշում, բռնութիւն...։ Միայն Վասպուրական լեռնային շրջաններուն մէջ նկատելի էր լաւած հսկողութիւն մը յեղափոխականներու երթեւեկի վրա, միշտ սակայն խուսափելով հանդիպումէ մը անոնց հետ։ Կըսուի, տանայինք լուրեր թէ՝ կեցանի Մուսա պէկը, Խիպանի Սայիտ Ալին, Հայտարանցիներու որոշ ցեղեր հրաման ստացած են պատրաստ լինելու. մեր բարեկամ քիւրտ աղաներէն լուր ունէինք, որ հրահանգ ստացած են դարձեալ կտրելու Վասպուրականի եւ Տարօնոյ յարաբերութեան հնարաւորութիւնները եւ խուժելու Մշոյ դաշտը եւայլն։ Լուր կը տարածուէր թէ Սասունի հայերը կարգ մը պահանջներ են ներկայացուցեր կառավարութեան, որոնք ընդունուած են եւ այժմ «ասայիշ պէրքէմալ տըր»։ Կառավարութիւնը օգտուելով սակայն իր այս «խնամատար» վերաբերմունքէն առաջացած հայ ժողովրդի

բարի տրամադրութիւններէն, «մեր» զօրքերու համար գլխաւորապէս հագուստեղէն կը հաւաքէր հայ վաճառականներէն. այս պարագային էր որ վանեցի յայտնի վաճառական պ. Գափամաջեանը առատաձեռն նուիրատուութիւն մը ըրաւ, տալով 400 դինուոր հագուեցնելու չափ կերպաս. քայլ մը, որ յեղափոխականները չմոռցան իհարկէ:

Մեր կապը կը շարունակէր Գեղամի հետ, որի միջոցով նաեւ Վահանի, Հրայրի եւ Անդրանիկի հետ: Մերինները իրենց ուժերը կը կազմակերպէին, կը դասաւորէին: Կը յիշեմ, որ Վահանը ուղած էր նաեւ ձեռքի տպարան մը, հայ – քիւրտ – թիւրքերէն թռուցիկներ տպելու. խմորատիպ մեքենայ մը ղրկեցինք, գնդակի եւ այլ մեքենաներու եւ բազմաթիւ փամփուշտակալներու եւ պայուսակներու հետ միասին:

Դեկտեմբերի մէջ, հեռագրատան թիւրք պաշտօնեայի մը միջոցով, մեր ձեռքը անցան Բ. Դրան կողմէ Վանի վալիին ուղղուած երկու հեռագիրները, որոնց հայերէն թարգմանութիւնները ժամանակին ղրկած էինք Դրօշակին. անոնցմէ մէկը, մասնաւորաբար, աւելորդ չեմ համարէր մէջ բերել:

«Հայ խռովարարները՝ օտարներէ վայելած օգնութեամբ եւ հանգանակութեամբ զէնքեր, ռումբ (տինամիտ) եւ ասոնց նման ռըմբային զեղօրայք հաւաքելով, կայսերական երկիրների մէջ փոխադրելով եւ ատ–անդ պահելով, այս կերպիւ դարնան եղանակի ըսկիզբէն խռովայոյզ ընթացքներու դիտումը ունին. առնուած տեղեկութիւններու համաձայն, ըստ առաջնոյն Սասունի կողմերէն գործի սկսելնին հասկցուած ըլլալով, ասոնց մասին կայս. կառավարութեան կողմէ ընելիք միակ բանը պիտի ըլլայ կատարեալ ուշադրութեամբ եւ ամենախիստ ու ստոյգ միջոցներով անկարելիութեան մատնել հայ խռովարարներու պատրաստած չփոթութիւններու գործադրութիւնը, չարագործ գլուխներն ալ ձերբակալելով՝ դարնան սկիզբը պատրաստուող շարժումները անկարելիութեան մատնելու համար: Ինչպէս այս մասին շարունակաբար հաղորդուած է ձեզ, եւ բարձր հրամանատարութեան, կուսակալութեան մէջ պէտք եղած ջանքերը եւ միջոցները գործ դնելնիդ եւ արդիւնքը նորին կայսերական պատուանդանին հաղորդելնիդ կը հրամայի, միեւնոյն ատեն ժողովրդեան բնաւ երբեք գործի միջամտել չտալնիդ խալիֆա վեհ. կայսեր բարձր հրամանաւ կազդարարի. Հոկտ. 7, 1903»:

Այս հեռագրի իմ կողմէ ընդգծուած վերջին տողերն էին, որ մասամբ փարատեցին մեր կասկածները եւ մտահոգութիւնները: Այս տողերէն կը բացատրուէր կառավարութեան բռնած դիրքը Վասպուրականի մէջ. կառավարութիւնը կը ջանար ուրեմն կղզիացնել Սա-

digitised by

ՍԱՍՆՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

1) Անդրանիկ, 2) Մուրատ, 3) Սեպուհ, 4) Սէյտո-Պողոս,

սունը եւ Տարօնը. կարեւորը մեզի համար այն էր, որ կարգիլէր մահմեդական խուժանները միջամտութիւնը, որպէսզի, երեւի, ապլստամբները պատժելու իր քայլերուն աւելի օրինական ձեւ տար յաջս եւրոպական պետութիւններու: Ահա այս հեռագրէն վերջն էր, որ կը ծրագրէինք արձագանք տալ Սասնոյ դէպքերուն, որ սակայն աննպատակայարմար նկատուեցաւ:

1904 Յունուարէն արդէն Սասնոյ եւ Տարօնի մեր ընկերները վրտանդի ահաղանգը կուտային. բազմահազար քիւրտեր եւ զօրքը պաշարման շղթան կը սեղմէր: Կառավարութիւնը Բաղէշի առաջնորդ Գնէլ եւ Մշոյ առաջն. տեղապահ Վարդան վարդապետներու հետ Սէմալի մէջ հաւաքուած յեղափոխականներու յանձնումը կը պահանջէր: Փետրուարի սկիզբը յարձակումը կըսկսի...: Սեւ լուրերը մեզ կը հասնէին Գեղամի նամակներով. կրնդայինք թէ անհնար էր դիմադրել երկար. դիտէինք անոնց ունեցած պաշարի քանակը եւ դիմադրութեան հնարաւորութիւնները. բարեբաղդաբար աշնան հոն հասած էր ձիաւոր խումբ մը բաղկացած մեր ամենաընտիր մարզիկ-ղեկավարներէ – Մուրատ, Սեպուհ, Քեռի, Առաքել, Աւետիս, կարծեմ 12 ընկերներ, որոնք անմիջապէս անցած էին տեղական ուժերու գլուխը, կորով եւ յոյս ներշնչելով տեղացի աննման հերոսներ Հրայրին, Գէորգ Զաւուշին, Կորիւնին եւ նմաններուն: Տենդագին կը հետեւէինք կռիւի փուլերուն, որ տարածուեցաւ Տարօնի դաշտին մէջ ալ:

Յունիսի սկիզբն էր, երբ Պարսկաստանի զորձակալէն լուր առինք թէ մեր ռազմական կարեւորագոյն ղեկավար Դումանը 30–32 ձիաւորներով կը պատրաստուի ներս մտնել եւ Վասպուրականի գծով անցնիլ Սասուն: Խմբի մաս կը կազմէին մեր մտաւորական եւ մարտիկ կարեւոր ուժերը: Քանի մը օրէն լսեցինք սակայն, որ անցնելով պարսկական սահմանը, կռիւի բռնուած է խումբը, իսկ հետեւանքը անյայտ:

Ցնցող ու ծանր էր այդ լուրը մեզ համար, որովհետեւ խիստ շատ բան կակնկալէինք Դումանէն եւ խումբէն, որուն համար ճամբայ պատրաստած էինք ապահով կերպով Տարօն դրկելու: Ամէն առաջ Նոյն բաղդին արժանացած էր Տարօնցի Վաղարշակի «Դժողք» խումբը, որ անցած էր ռուս – Թրքական սահմանէն եւ Զիվենի մօտ կռիւի բռնուած եւ ցրուած էր: Յունիս ամսին Որսորդի եւ Թորգոմի 61 հոգինոց խումբը դարձեալ նոյն սահմանէն (Օլթիէն) կանցնի եւ ռուս – Թիւրք զօրքերու կրակի մէջ մնալով կոչնչանայ: Նոյն ամսուն Զընկըլի բարձունքներէն Մօսան – Զօրի զօրանոցներու վրա կը քալեն երկու արշաւախմբեր, որոնք կը ոչնչացնեն պահականոցն ու

զօրանոցը եւ կը վերադառնան։ Ֆէտայական խումբերու արշաւներու այս շարանը, հակառակ մեր ակնկալութեան, դժբաղդաբար, ի վիճակի չեղան իրական օժանդակութիւն ընծայելու Սասուն – Տարօնին, որ եւ պարտուեցաւ։ Առաջին իսկ ընդհարումներու առեն Հըրայրը ետեւէն կը զարնուի, երբ իր վիրաւոր մէկ ընկերը գնդակներու տարածութենէն կը ճգնէր դուրս հանել։ Հրայրի կորուստը անդարմանելի էր. ան ժողովուրդի պաշտելին էր. անոր մահը առաջին իսկ օրերէն բարոյական հարուած մը եղաւ կուսող ժողովրդի կորովին։ Շէնիկ–Սէմալէ կռիւը փոխադրուեցաւ Գէլիէ–Գուզանի եւ Անտոքի շուրջը, ուր յուսահատ երկար դիմադրութենէ վերջը, յեղափոխականները Վահանին եւս յանձնելով հողին, մաս մը ժողովուրդի հետ՝ Ծիրընկատարի, Հաւատուրեկի եւ Ղըզըլաղաճի լեռնանցքերէն ելան դաշտ, ուր կռիւները շարունակուեցան նոր թափով։ Մօտ երկու ամիս տեւեցին օրհասական ընդհարումները։ Թշնամին՝ աւելի ու աւելի ստւարացած եւ քաջալերուած՝ օղակը կը սեղմէր. մերինները այլեւս ջլատուած՝ իրենց ձեռքով այրեցին քանի մը գիւղեր եւ հարկադրուեցան նահանջել դէպի Վասպուրական. սպառած էր այլեւս իրենց ռազմամթերքը...։

II

ՆԱՀԱՆՋ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՌԻՒԸ

Անդրանիկի ղեկավարութեամբ 70–է աւելի մարտիկներ կը հասնին Ախլաթ. Ջրհոր գիւղի մէջ եւս հետապնդող թրքական ջոկատներուն հետ կունենան զօրեղ ընդհարում մը, իսկ գիշերը կիջնեն Դատւանի մօտի ափերը, ուր, բարեբաղդաբար, կը գտնուէին բեռնուած երկու առագաստանաւեր, որոնք պատրաստուած էին Վան մեկնելու։ Մերոնք ճարպիկութեամբ կը յաջողին ցատկել նաւերու մէջ, հարկադրելով անմիջապէս խարիսխը քաշել ու մեկնիլ։ Նաւավարներէն մէկը հայ էր եւ մեզի համակիր, միւսը քիւրդ։ Յաջող քամիով, նաւերը նոյն գիշեր եւ հետեւեալ օրը մինչեւ կէսօր կը հասնին Գաւաշի ափը «Դէլէ–Պօրուն» անունով թերակղզի մը, հոն երբորդ նաւ մը եւս կը բռնեն ու այսպէս ուարով երկրորդ գիշերը կը մօտենան Աղթամար կղզին։ Նաւերու բեռները մեծ մասամբ կը պատկանէին Վանի հայ վաճառականներուն։ Բեռնաւորուած էին սիսեռով, չիթի եւ այլ կերպասներու ու մետաքէ ապարանշներու հակերով, որոնք հաւանաբար Տիգրանակերտէն գնուած էին։

Ճիշտ այն միջոցին, երբ Վանի բանակ ակնը պատրաստուած քանի մը օրէն Վարդէսը պիտի փախցնէինք, Աղթամարէն կիմանանք Անդրանիկի կղզի հասնելու լուրը։ Կը յայտնէին թէ Իշխանին

ալ լուր տրուած էր եւ կը խնդրէին փութալ կղզին, որպէսզի չվը-
տանդուին:

Կառավարութիւնը արդէն հեռագիրներ ունէր Մուշէն, թէ յե-
ղափոխականները պարտուած՝ դէպի Վան են անցեր. կը յանձնարա-
րէր հետապնդել եւ ոչնչացնել: Հաւատացած եմ, որ եթէ այդ ա-
տենուան Վանի կուսակալ Թահիր փաշային փոխարէն աւելի կորովի
եւ տաք գլուխ մէկը լինէր, կռիւներ ու հրդեհ կրնար շատ դիւրու-
թեամբ ծագիլ նաեւ Վասպուրականի մէջ: Խիստ խոհեմ, խորամանկ
ու վարչագէտ այդ կուսակալը կը սիրէր առանց աղմուկի գործ
տեսնել՝ խուսափելով ընդհարումներ ունենալու յեղափոխականներու
հետ եւ մանաւանդ մեծ ծաւալ տալու անոնց:

Աղթամար կղզին Գաւաշի ափէն մօտ ժամ մը հեռու էր (փոքր
նաւակով): Հոյակապ տաճարէն զատ, անոր ճախ երկայնքին շինուած
էր երկյարկանի սենեակներու շարք մը, նոյնքան երկար պատշգամբ-
ներով: Կղզիի մէջ մշտական փոքրաթիւ միաբանութիւն մը կը մը-
նար, իսկ ամառը տեսակ մը ամարանոց էր Աղթամարի տկարակազմ
միաբաններուն: Կղզիի միաբանութեան անդամներն էին Յովսէփ
Շատ ծերունի եպ., Պետրոս նոյնպէս ծեր վարդապետ մը, քանի մը
մշակներ: Այդ օրերը հոն էին Դանիէլ վարդապետը, մեր հաւատա-
ղիրք դործակալ – ընկերը, եւ դուրսի դպրոցի քանի մը աշակերտ-
ներ:

Իշխանը, հասնելուն պէս, կարդացուած էր դուրսէն (Ախավան-
էն) պաշար բերելու կղզին. այդքան մարդ կերակրելու համար դրժ-
ուար էր երկար ատենուան պաշար հասցնել. հազիւ 3-4 օրուան ուտելիք
էին դրկած երկու հայթուխ պառաւներու հետ:

Տարօրինակ տպաւորութիւն կը թողուր արիւն – կրակէ ազատ-
ուած այդ խումբը: Խորին յարգանքի ու յուզումի հետ, երկիւղ մը
կը ներշնչէին՝ հաւաքաբար կամ իւրաքանչիւրին հետ խօսելու ատեն.
կղզայիր թէ ջղային հիւանդ են ամենքը, լեցուած կատաղութեամբ
ու վրէժով. անբնական էր իրենց համար տեսնել ու զգալ, որ դեռ
աշխարհի մէջ կան խաղաղ անկիւններ, ուր մարդիկ կրնան հանգիստ
ընանալ, թնդանօթի, հրացաններու, յաղթածներու ու յաղթողնե-
րու սրտաբեկ դոռում գոչումներէ, յուսահատ աղաղակներէ ազատ:
Աչքերնին հրացայտ, շրջմոլիկ ու արիւնալի, նոր կռիւներ հանելու,
ջարդելու ու ջարդուելու մոլուցքը ունէին...: Սենեակներուն մէջ,
յատակներուն թափուած՝ անոնք հոդեպէս կը տառապէին. անզօր ու
անհունօրէն ցաւագին, աղիքներու դալարումներէն կարծես դուրս
ժայթքող հառաչներու հետ, անոնք հիւանդագին փութիկոտութեամբ,
իրարմէ խօսքեր խլելով, կը պատմէին անսպառ-կարծես թեթեւնա-

ARAR®

լու համար–ահաւոր կոխիներէ, սարսռազդեցիկ պատկերներ – դըրուագներ... իրենց եւ ժողովրդի կրած տառապանքներէ, առասպելական քաջութիւնները ժողովրդի... յոգնած այսպէս կը լուէին յանկարծ, ու մէկը իրենցմէ մելամաղձոտ քրդական լո–լո մը կը նետէր օդին մէջ անհուն թախիծով մը – տրտունջը ու բողոքը կարծես՝ ուղղուած երկնքին ու սեւ բաղդին. խիստ դժբաղդ էին անոնք:

Ի՞նչ ընել այժմ, ո՞ւր երթալ. ի՞նչպէս թողուլ Տարօնի ժողովուրդը անտէր – անտիրական. ռազմամթերքով բեռնաւորուած նորէն վերադառնա՞լ արդեօք շարունակելու դժոխային ու անհաւասար կռիւը: Այս հարցերն էին դրուած Վանքին եաեւը, խոշոր ծառի մը տակ դումարուած զինուորական խորհուրդին մէջ: Լլկուած խիղճն էր, որ կըմբոստանար նորէն այդ սքանչելի մարտիկներու մէջ – «իմա՛լ թորկենք Դուրանը, մըր ժողովուրդ, մըր ճիժ ու պիժ տուշմընին, մըր էրկիր...» այս տիրապետող անդուսպ ցաւադին ճիչը կը լսէր ամենուն բերանէն: Վասպուրականը քանի որ վտանգուած չէ, առնել այնտեղէն ռազմամթերքի մեծ մասը ու դառնալ հոն: Այսպէս էր, առաջին նւադ բոլորի եւ մասնաւորապէս տարօնցիներու տրամադրութիւնը:

Երկար քննուեցան այդ հարցերը: Ոչ ոք, սկիզբէն, կը յանդգնէր կարծես, հեռուելով առողջ բանականութեան, քննադատութեամբ վերաբերելու վրաղարձի հարցին – նրկայ եղող տարօնցի կարեւոր հայրուկները չպիտի ներէին նման առաջարկ. խիստ փափուկ էր այդպիսիներու դրութիւնը: Տիրող ծանր մթնոլորտը կրնային թեթեւցնել, իհարկէ, իրենցմէ դուրս ընկերներ, որոնք անոնց չափ զգացումներով, կապերով ու նկատումներով կաշկանդուած չէին: Այդ ընկերները Վասպուրականի զեկավար ընկերները կրնային ըլլալ, որոնց ուղղուած էին գրեթէ բոլոր հայեացքները...: Ծանր էր վայրկեանը եւ խիստ փափուկ:

Ղեցինք լռութիւնը եւ յայտնեցինք մեր տեսակէտը: Վերադառնալ նորէն ոչինչ չի աւելցնէր եւ ոչնչով չի կրնար վերադարձնել մեր կորսնցուցածը. աւելի եւս պիտի տուժէ ժողովուրդը, որովհետեւ իրական եւ լայն ռազմական օգնութիւն չպիտի կրնանք տալ երկար դիմադրութեան համար. զուր տեղ նոր զոհեր աւելցնել ապարդիւն կը համարենք: Սակայն ժողովուրդը սրտապնդելու ու անոնց հաւաքման, տեղաւորման նպաստելու համար, պէտք է որ ժողովրդին սէրն ու վստահութիւնը վայելող մէկը, փոքր խմբով մը վերադառնայ, որուն պէտք է տրամադրել դումար մը եւ ռազմամթերք, սակայն ամէն կերպ ընդհարումներէ խուսափելու պայմանով: (Արդէն այդ նպատակով փոքրիկ խմբի մը առաջարկը կընէինք):

Տատանումներէ վերջ ընդունեցաւ այդ ձեւը: Ո՞վ պէտք է լինէր վերադարձող խմբապետը: Գէորգ Զաւուշն էր այդ, որ անմիջապէս ու անտատան, յայտնեց իր վճիռը - Դուրան վերադառնալ: Բոլորի միտքերու մէջ ան էր արդէն: Իրենք զիրենք վերադառնալու թեկնածու առաջարկողներու հրմշտուք մը սկսաւ. առաջիններէն Կորիւնն էր – այդ լաւակեաց իրական կորիւնը – որ վճռապէս յայտնեց թէ պիտի վերադառնայ, ապա մօտ տասնեւհինգ ընտիր զինուորներ զատուեցան Գէորգի եւ Կորիւնի կողմէ: Միւսները կարծես սուղի մատն. ընկերները զէպի իրական մահ կը ղրկէին, իսկ իրենք սուղի մատն. ընկերները զէպի իրական մահ կը ղրկէին, իսկ իրենք կը պատրաստուէին զէպի հանդիստ կեանքը քալել – ամօթի, խղճի կսկծալի վայրկեաններ էին ամենքի համար: Շրջապատեցին մեկնողներուն եւ զանազան փաղաքշական խօսքերու տակ կը քօղարկէին պաղատանքը՝ մեկնող ընկերներէ՝ դաւաճան ու երկչոտ չհամարելու զիրենք...:

Վերադարձողներու առջեւ թափեցին ամենքը իրենց բոլոր զէնքերը, մթերքը եւ պարագաները, առաջարկելով զատել ու առնել իրենց ինչ որ պէտք է. ու ամէն մէկը հրճւանքով կը լեցուէր, երբ իր ուզէ իրը կառնուէր մեկնողներու կողմէ...:

Նոյն գիշերը, տխուր լռութեան մը մէջ, խումբը իջաւ ափը, ուր կրսպասէր հայ նաւավարի առաղաստանաւը: Աննկարագրելի թախիծով մը ճամբու կը դրուէին ապիպ ընկերները. յուզմունքէ խեղդուած կը փաթթուէին իրար, երկար եղբայրական համբոյրներով ու կը բաժնուէին. ապա արձանի մը պէս անշարժ, քարացած ... «Հէյլալ ըրէք մըղի», «մի մոռնաք մըղի» լսուեցաւ նաւէն. «ուղուր էղնի», «ֆէտայու Աստուածը ձրղի քէօմակ էղնի» – պատասխանեցին ափէն եւ բաժանման յուզմունքը խեղդելու համար բռնադրօսիկ կատակներ կընէին: Նաւը թիերու խաղաղ շարժումովը կը հեռանար ու քիչ մը բացերուն՝ առաղաստները լեցուեցան հովէն: Երկրորդ վերջալոյսին, երբ անոնք Ախլաթի ափը, Կծւակա քարափը կելլէին, ափեր պահող զօրքի ջոկատներէ կը պաշարուին. կռիւը կը տեւէ մօտ երեք ժամ. ղոհ կուտան շատ ընտիր զինուոր Ասպոն, որ կը կտրուի խումբէն վիրաւորուած. մինչեւ վերջին փամփուշտը կը կուի ու հրացանը փշրելով ժայռերուն, բարձրութենէն կը նետուի ծովը...: Խումբը իր յետքը կը կորսնցնէ Նէմրութի շղթաներու մէջ:

Գէորգ Զաւուշի խմբի հեռանալու հետեւեալ առաւօտը, կղզիի պահակը եւ Դանիէլ վարդապետը, որ զիտակով շարունակ կը զննէր ծովեզերեայ շրջանները եւ Ոստանի կողմը, կուգայ յայտնելու, թէ Քարադաշի ափին սեւազգեստ մեծ խումբերու շարժումներ կը նըկատուին եւ թէ Ախավանից (Աղթամարի կաթուղիկոսանիստ վայրը)

ալ ձիաւորներու արտակարգ նուագեւ մը կայ։ Դժուար չէր կռահել, իհարկէ, որ մատնուած էինք, մանաւանդ, երբ մեր աչքերով ալ տեսանք երեք առագաստանաւեր եւ մէկ փոքր շոգեմակոյկ որ շարժման մէջ էին կղզիի դիմացի ափին։

Մեր երկու նաւերը եւ Վանքի փոքր նաւակը – որ բարեբաղդաբար պահած էինք - կղզիի արեւելակողմը խորշի մը մէջ էին. մեր առաջին գործն եղաւ զանոնք ապահովել. քաշել տուինք աւելի խոր եւ սուզուեցան ափի ջուրերու մէջ այնպիսի դիրքով մը, որ կայմերու սեւ գծերը երկնքի ֆոնի վրա չերեւան, այլ իյնան ժայռերու ֆոնի վրա – ձուլուելու համար անոնց հետ։ Ապա խումբին մեծ մասը աննկատելիօրէն անցաւ կղզիի արեւելակողմ դուրս ցցած պարանոցին կողմը եւ դիրք բռնեց ժայռերուն մէջ. քանի մը հոգի ալ հարաւային եղերքը կը պահէին։ Ժամը 10–ի մօտերն էր, Բարաղաշի ափէն «Մանճիր» կոչուած ժայռոտ թերակղզիէն պզտիկ ծուխ մը բարձրացաւ ու 10 երկվայրկեանէն մեր դլխու վրայէն առաջին ռումբը անցաւ շատ հեռու եւ ծովը ինկաւ. միւեւնոյն ժամանակ թշնամիի երեք նաւերը մարդկանցով բեռնաւորուած, իրար ետեւէ շարժուեցան դէպի մեզ. ամենէն վերջը կուգար փոքր շոգենաւակը, որուն մէջ կը դուշակէինք, թէ հրամանատարներն էին։ Թնդանօթը կը շարունակէր գոռալ. ռումբերէն շատերը կամ տեղը չհասած ծովը կիյնային, կամ կը զարնուէին կղզիի հիւսիսային ժայռոտ բարձրութիւններուն. մէկ քանին ինկան մեր քօղարկած նաւերու շրջանակի մէջ. պարզ էր, որ նաւերը նախապէս նկատուած լինելով՝ թշնամին կուզէր ոչնչացնել՝ մեզ զրկելու համար հեռանալու հնարաւորութենէն։ Ռումբերէն շատերը տեսանելի էին մեզի, երբ սուրալով կանցնէին գլուխնիս վրայէն. հաղիւ երկու ռումբեր պայթեցան մեր դիրքերուն մօտ։ Ըստ կարելւոյն ծածկուած, դիրք բռնող խումբը, անշարժ կրսպասէր նաւերու մօտենալուն։ Անդրանիկի կարգադրութեամբ ամենալաւ նշանաձիգերը տեղաւորուած էին թերակղզիի վերին գծին վրա. հրամայուած էր գնդակ չարձակել, մինչեւ որ վերէն հրացանի ձայներ չելլէին, այդ պարագային միայն, բոլորի փողերը պիտի ուղղուէին փոքրիկ նաւակի վրա։ Եւ ահա մօտ 1000 քայլին որոտացին նախ մեր վերի գծի զինուորներուն, ապա վարիններու 50–է աւելի հրացանները։ Փոքրիկ նաւակի մէջ աղաղակ ու խուճապ տիրեց, նաւը շփոթուած, իր քթին վրա քանի մը անգամ դարձաւ եւ հաղիւ կրցաւ ուղղիլ ու եկած ճամբով փախիլ. այդ ատեն գնդակի տակ առնուեցան երեք նաւերը, որոնք նոյնպէս խուճապահար վերադարձան. թնդանօթները լռեցին։ Խումբը այդ ատեն միայն դուրս եկաւ դիրքերէն, բոռալով, հայհոյելով ու երգելով։ Դրօշակը, որ

իրենց հետ բերած էին, ղրկեցաւ հիւսիսային բարձրունքներուն վրա տնկելու, իսկ կուի վայրին համար կարմրաւուն – ոսկեթել շուրջառ մը բերեցաւ, որ կապեցին երկար ձողի մը եւ տնկեցին կուսողներու քով:

Կէսօրէ վերջ վերսկսաւ ամրակոծութիւնը. ծովափի բաղմութիւնը աւելցած էր եւ եռուզեռը աւելի շատցած։ Ափերէն դատուած, կը-ղեին դէպի մեզ կը յառաջանային երեք առագաստանաւեր. գիտակով կրցանք տեսնել, որ նաւերու շուրջ հողով լեցուած տոպրակներ էին կապուած, մեր գնդակներէն ապահովելու համար: Այս անգամ կարգադրեցաւ համբերութեամբ սպասել եւ թոյլ տալ որ թշնամին աւելի մօտենայ. նշանները պիտի ուղղէին տոպրակներէ վար՝ նաւերի եղրի տախտակներուն: Նոր համազարկեր տեղացին նաւերու վրա, անոնց կողմէ եւս պատասխանեցաւ. նաւերը յամառօրէն կը յառաջանային. մեր գնդակները ուղղեցան նաւի զեկավարին, որմէ մէկը գլորեցաւ եւ աղմուկներէն ու ճիչերէն դատելով, զօրքէն եւս դարձեալներ կային. ընկճեցաւ անոնց ինքնավստահութիւնը, եւ նաւերը իրենց կողը մեզի դարձնելով արագօրէն դարձան ու հեռացան: Գիշերն ալ փորձեցին մօտիկնալ, բայց երկու տասնեակ պատկերէն դառն դասեր առանալով՝ չյանդգնեցին կրկնել փորձը:

Հետեւեալ օրը կէսօրին մօտ նոր փորձեր կատարեցաւ թշնամու կողմէն. այս անգամ երեք նաւերը դանդաղ կողմերէ կուգային անջատ – անջատ. երկուքի վրա թնդանօթներ էին զետեղուած, բայց ուշադրութեամբ կը դիտէինք, թէ որքան ծիծաղելի էր, երբ թնդանօթը կարձակէին. ծովը անհանդիստ, նաւ ալիքներու վրա կը պարէր, այդ վիճակով նաւէն արձակուած ռումբը միայն երկինք կը ելլէր, այդ վիճակով նաւէն արձակուած ռումբը միայն երկինք կը բարձրանար կամ իրենցմէ ոչ հեռու ծովը կիյնար: Ու մերոնք բարձրաձայն ու միաբերան կը խնդային ու կը հեգնէին պոռալով ու ի-նքնաձայն ու միաբերան կը խնդային ու կը հեգնէին պոռալով ու ի-նքնաձայն ու միաբերան կը խնդային, Գեւօի եւ Մաշարենց աչքին առջեւ կլոր պար պարելով Սմբատի

եւ Սեպուհին, որոնք 20–25 հոգիով պիտի երթային Կարկառ, միւս մասը Անդրանիկի, Մուրատի եւ միւսներու հետ (30–32 հոգի) կանցնէին Վան ուր պիտի որոշէր հետագայ ընելիքնիս:

Նոյն գիշերը, ամենամեծ զգուշութեամբ մեր նաւերը խորշէն հանեցինք. մէկը յատկացուեցաւ Սեպուհի ու Իշխանի խումբին որոնք պիտի ուղղուէին Գաւաշի – Կարճկանի մէջ ապահով ափ մը եւ անկէ Կարկառ,*) իսկ միւսին մէջ տեղաւորուեցանք մենք եւ ծայրայեղ զգուշութեամբ թիավարելով ուղղուեցանք դէպի Կտուց անապատը (ութը ժամէն աւելի ճամբորդութիւն մը): Մեր պաշարը լմընցած էր. տոպրակներու սիսեռէն առինք. հայդուկները բացին նաեւ մետաքսապարօշներու հակերէն մէկը եւ հաշուով առնուեցան 30-ի չափ ապարօշներ, որոնց արժէքը վերջէն վճարեցինք Բիթլիսցի վաճառականի մը:

Բաւական հեռացած եւ նկատելու վտանգէ զերծ կը համարուէինք արդէն. նաւավարին թոյլ տուեցաւ առագաստները բանալ. նաւը սուրաց ալիքներու մէջէն:

III

ԴԷՊԻ ՎԱՆ - ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Որքան բաց ծովը ելանք մանաւանդ կէս գիշերէ վերջ - այնքան ծովը անհանդիստ կը դառնար. փոթորիկ էր եւ նաւը տաշեղի նման խաղալիք էր ամեհի ալիքներուն: Նահապետական ու խարխուլ նաւերով շատ դիւրութեամբ կրնայինք ծովին յատակը իջնել. մեծ էր մեր յուսահատութիւնը մանաւանդ, որ նաւավարը (քիւրդ) գլուխը կորսնցուցած ու անճարակ իր օգնականին հետ կը ճգնէին զեկին ուղղութիւն տալ կամ հնամաշ առագաստը ամփոփել ու բզկտելէ ազատել: Ամենքս թափուած էինք յատակին. ինչպէս կը յիշեմ Մուրատն եւ Դանիէլ վարդապետը (որ մեզ հետ առինք եւ այդ օրէն փախստական դարձան) եւ անոնց հետ քանի մը հոգիներ միայն խելքերնին գլուխնին էր, որոնք առագաստի չուաններուն փաթթուած, կաշխատէին կայմը կանգուն պահել: Երկար տեւեց պայքարը. լոյսը բացուեցաւ, իսկ Կտուց կղզին դեռ մօտ չէր: Հովը սաստկութեամբ մեզ դէպի Արտամետ կը քշէր... պէտք էր աւելի բացուիլ դէպի ծովը այդ վտանգէն ազատելու համար. Մուրատը ապա Դա-

*) Սեպուհը երկար չմնաց լեռը, վերադարձաւ Վան եւ խմբին հետ Պարսկաստան անցաւ:

նիէլ վարդապետը մանաւանդ, որ աւելի փորձառու կերեւէր, սպառնացին նաւավարին ծովը նետել եւ հրամայեցին ամբողջ ուժը դործ դնել նաւը կղզիի ուղղութեամբ պահելու: Շատ մեծ եւ տաժանելի ճիգերէ վերջ կէս օրի մօտ միայն յաջողեցանք մօտենալ Կռուց անապատին հարաւէն եւ մեզ ձգեցինք պաշտպանուած արեւելեան խորշին մէջ: Կարծես դուշակելով, թէ՞ հեռուէն նկատելով, ափ էին եկած անապատի մեր ամենէն հաւատարիմ խենթ-խելառ սարկաւագ Վարդանը (հեռաղային վարդապետ եւ Ալշաւարի Աքանչելագործ վանքի վանահայրը, որ նահատակուեցաւ Ջարդին), երիտասարդ Սահակ վարդապետը եւ շատ նեղուած ծառաներէն մէկը, որուն անունը դժբաղդաբար մոռցած եմ: Ճանչնալուն պէս, քիչ կը մնար որ ուրախութենէն ջուրը նետուէին: Ափը ելնելուն սիրաղեղ խենթութեամբ կը փաթթուէին ամենքին. ոչ միայն մեր անակնկալ երեւնալը երկիւղ չներշնչեց, այլ էին ուզեր, որ կղզիէն հեռանանք:

Կղզին ափէն խիստ մօտ է, պոռալով կարելի է խօսիլ միմեանց հետ երկու հակառակ ափերէն: Յոհեմութիւն համարեցինք ուժեղ պահակ մը անցնել «Կռապաշտնոց» կոչուած դիմացի ցամաքը, որ ժայռոտ էր եւ յարմար դիրք՝ ցամաքէն եկած թշնամին հեռու պահելու կղզիէն: Մուրատին յանձնեցաւ կարծեմ ցամաքի դծի պաշտպանութիւնը: Հանդստանալէ վերջն էր, որ որոշեցինք խումբը քաղաք առաջնորդել ու տեղաւորել. անմբցելի վայր մըն էր գաղտնի մնալու տեսակէտէն: Անմիջապէս Ալէսը (գաղտնավայրերու մեր ամենէն փորձառու ընկերը) ճամբեցաւ Վան Թագստոցի յարմար քանի մը տուներ պատրաստելու. որոշեցաւ դիշերային նշանախօսքեր եւ քաղաք մտնելու ճամբաները, ուր պիտի սպասէին մեր առաջնորդները, այդիներէն Թագստոց առաջնորդելու համար. քաղաքի մէջ խումբը երեք մասերու պիտի բաժնուէին, որոնք իրարմէ հեռու պէտք չէ որ ըլլային եւ յարմար՝ այդիներու միջոցով, փոխադարձ յարաբերութիւններու համար: «Հոտը չհանելու» համար եւ մեր հետքը կորսնցնելու նպատակով անհրաժեշտ էր խկոյն մեկնիլ կղզիէն. հետեւեալ դիշերն իսկ, մեր քիւրդ նաւավարը բանտարկեցինք. կղզիին փոքր նաւակը, քանի մը անդամ երթեւեկելով մեզ փոխադրեց ցամաքը, ուրկէ միացաւ Մուրատի պահակախումբը: Վանքի միաբանութիւնն եւս պէտք չէր որ դիտնար մեր երթալիք ուղղութիւնը: Ծուռ Դաւոն ուղղեցոյց դարձուցինք, երբեմն ալ ես կօդնէի իրեն եւ այդպիսով կրցանք առանց ոեւէ դիւղ մտնելու (Թիմարի մէջէն, ուր բոլորը հայկական դիւղեր են) քայլել Վանի ուղղութեամբ: Արշալոյսը դեռ չէր բացուած, մօտեցած էինք Ուրբաթ առուին, երբ «գողու կոչնակի» ձայնը լսեցինք եկեղեցիներու տանիքներէն,

ըէն։*) Քաղաքի մեր ընկերները Թագա – քէհրէզի պատերու տակ մեզի կսպասէին. բուն ձայնով լուր տունք. նոյն ձայնով պատասխանեցին երեք անդամ ու մութին մէջ երեւցան վեց հոգի, որոնք լուելեայն առաջնիս ինկան ու երեք տարբեր ճամբաներով քաղաք մըտանք. ուղղեցոյցներէն մէկը 50–60 քայլ առաջէն կը քալէր հետախուզելու համար։ Առանց ոեւէ մէկէն նշմարուելու, այդիներէն անաղմուկ լեցուեցանք պատրաստուած տուները։

Խիստ դժուար էր լեռնցու ազատութեան վարժուած, մանաւանդ վախի ու զգուշութեան զգացումն ու հասկցողութիւնը կորսնցուցած մարդկանց Վանի յեղափոխական ոգիին ենթարկել։ Անկարելի էր ստիպել զանոնք կամաց խօսելու, պատուհաններու առջեւ չերեւնալու, սենեակէն դուրս չելլելու եւ մանաւանդ իրենց բնական պէտքերը նախասենեակի մէկ անկիւնը դրուած թիթեղներու մէջ ընելու։ Նախ շատ վիրաւորուեցան այս սահմանափակումներէն եւ վանեցիներու մեծէն – փոքրը մշեցիական օրհնութիւններով օծեցին, ապա ըմբոստացան «մըզի բերեր իք հոս կրնիկ դարձուցէ՞ք. հօրի՞ տներու մէջ կը պահուրտուք. մըզի սար տարէք, մաղարրներու մէջ կը մնանք, հօտի չենք մնար, վայլահ...»։ Տաժանելի համբերութիւն ու խոհեմութիւն պէտք էր նախ միջավայրին յարմարցնելու իրենց գործակիցները։ Անդրանիկը, Մուրատը, Առաքելը եւ Աւետիսը շուտով համակերպեցան, բայց Կոտոյի Հաջին եւ մանաւանդ Սմբատը, որ այդ առեն խմբի երիտասարդ ու կրակոտ մարտիկներէն էր, դադար չէին մնար։ Պատուիրեցի այլեւս թագուտոց միշտ վարի յարկի եւ բակի վրա նայող սենեակները ընտրեն, որպէսզի աղմուկը փողոց չհասնի։ Շատ բծախնդիր ու պահանջկոտ էին սնունդի եւ այլ մանր–մունրը կենցաղական խնդիրներու մէջ. աւելի շատ ջղայնութիւն մըն էր – վանդակին մէջ փակուած արծիւներու յուսահատ ջղայնութիւն մը։ Օրեան կէսը կը քնանային, միւս մասը կը դրուագէին, կը կուէին ու կը ծաղրէին «Վանայ ջոջ աղաները». մանաւանդ այդ կողմէն շատ ճոխ էր պաշարը Կոտոյի Հաջիի քովը։ «Դուք մշեցիներէ ինչո՞վ աւել իք – կըսէր նա անդադար – դէնոնք ջարդուեցան, դուք յօրի պրտի ապրիք»։ Այդ հոգերանութիւնը ունէին անոնցմէ շատերը եւ կար տրամադրութիւն ազմուկ մը հանելու, «հարանիք» մը ընելու.. Անդամ մը խմբէն մաս մը տեղաւորուած էր Պոպոյի Դար Վուվունիկեաններու տունը. կուգէ՞ք որ ճիշտ այն առեն, երբ աղաները

*) Զարքեր եւ չարեր փախցնելու աւանդական սովորութիւն մըն էր, որմէ վերջ ժամհաները, կոչնակները զարնելով. դռները կը ծեծէին մեղամաղոտ –մեղդիով հրաւիրելով եկեղեցի։

վարագոյրի բացուածքներէն փողոցը կը դիտեն, կուսակալը եւ Ֆէրիզը կառքով անցնին պատուհանի տակէն, ձիաւոր 2–3 ոստիկանի ուղեկցութեամբ. տան փոքրիկ ազան կըսէ անոնց ով ըլլալը եւ ահա մերինները հրացանները առած դէպի պատուհան կը վազեն. բարեբաղդաբար, տան տէրը տուն կը գտնուէր այդ վայրկեանին, կը պաղատի եւ միւս կողմէ հաւարը կը հասցնէ ինծի. կը ծպտիմ եւ օր ցերեկով հագիւ կը հասնիմ ընչասպառ, կը հասկնամ բանի էութիւնը եւ ձայնիս խստութիւն եւ միանգամայն շատ ծանրակշիռ տոն տալով կը բացատրեմ իրենց սխալը: Տղաքը չեն կրնար ըմբռնել սատալով կը բացատրեմ իրենց սխալը: Տղաքը չեն կրնար ըմբռնել սատալով կը բացատրեմ իրենց սխալը: Տղաքը չեն կրնար ըմբռնել սատալ, թէ ինչպէս կրնանք այդպէս յարմար բոպէ մը փախցնել

եանը։ Երիտասարդ, բարեձեւ ու քիչ մը խարտեաշ մէկն էր հիւ-
պատոսը։ Իբր նախաբան, ըսաւ, թէ ինքը պաշտօնական հանդա-
մանքով չէ որ կուգէ խօսիլ, այլ մեր շահերուն համար ստանձնած
է միջնորդի դեր։ Ապա ըսաւ, որ «կառավարութիւնը գիտէ թէ Վանի
մէջ դրսեցի «եկեւոր» յեղափոխականներ կան, որոնց ներկայութիւնը
կրնայ շատ դէշ անդրադարձում ունենալ երկրի խաղաղութեան վը-
րա. թիւրք ժողովուրդը զրգռուած է. տեսաք թէ շուկան երկու օր
փակուած էր. գիտեմ թէ հայրենասէրներ էք եւ այդ պատճառով
կառաջարկեմ ձեզ ժամ առաջ հեռացնել դուրսէն եկած ուժերը»։
Պատասխանեցի թէ դուրսէն ոչ մէկ յեղափոխական եկած է. Սա-
սունէն հեռացած ֆէտայիները շատոնց անցած են ռուս-թրքական
սահմանէն։ Հիւպատոսը չկրնայ այս հաւաստիացումը եւ յայտնեց
թէ ինքը գիտէ, որ Անդրանիկը Վան կը գտնուի...։ Աւելցուց, որ
քաղաքի մէջ գինուած ուժեր պահելը կրնայ աղէտաւոր դառնալ։ Ժխ-
տեցի, իհարկէ, Անդրանիկի Վան գտնուիլը, եւ ըսի, թէ արդէն անոր
համար ժողովուրդը գինուած է, որ միշտ վտանգ կայ աղէտի առաջ
գտնուելու, ինչպէս քանի մը օր առաջ պատահեցաւ։ Եւ աւելցուցի -
կուսակալին յայտնելու համար – թէ մինչեւ այն ատեն, որ կառա-
վարութեան կամ թիւրք խուժանի կողմէ բռնութիւններու եւ յար-
ձակման քայլեր չառնին, հայերու կողմէ ոչ մէկ գինուած ելոյթ
տեղի պիտի չունենայ։ Այդպիսով վերջացաւ մեր տեսակցութիւնը։
Անդրանիկը միւս սենեակը կըսպասէր. մեկնեցանք։

Սասնոյ խումբին դալը հայերը կըզգային իհարկէ։ Կըզգային
կըսեմ, որովհետեւ Վանի ժողովուրդը տարօրինակ զգայնութեամբ
մը, ինչպէս կըսեն, «հոտը կառնէր» ամէն մէկ քիչ շատ սովորակա-
նէ տարբեր իրողութեան մը։ Քիլօ մը միս, քանի մը հաց աւելի
եթէ գնուեցաւ ուրէ խանութէ, ուրեմն բան մը կայ – կը մտածէր
վանեցի խանութպանը եւ կը յայտնէր կնոջը. այսպէս բերնէ – բե-
րան կերթար։ Բարեբաղդաբար անմիջապէս թիւրքերուն չէին հաս-
նիր լուրերը, մանաւանդ այդ շրջանին, երբ յաւիտենապէս լռեցու-
ցած էինք քանի մը հայ լրտեսներ եւ փոլիսներ։ Անդրանիկի անու-
նը փոխեր էինք. «Շահէն» անունն էր առած։

Ստեղծուած ծանր պայմաններու մէջ, ակներեւ վտանգը, նաեւ
խումբի ծայրայեղ ջղայնութիւնը, որ մեր տեղական աշխատանքին
շատ մեծ արգելք էր, հարկադրեց մեզ օր առաջ պատրաստութիւն-
ները լրացնել դանոնք անվտանգ Պարսկաստան փոխադրելու համար։
Այս նպատակով մեր ընկերներէն եւ գաղտնի աշխատանքի մէջ փոր-
ձուած Յարութիւն Թումմաղայեանը («Եփրատ») ղրկեցինք Արճակի
շրջան կայաններ պատրաստելու եւ մանաւանդ մեր քիւրդ բարե-

digitised by

կամներու աջակցութիւնը ապահովելու համար։ Հրահանգ տուեցաւ պատրաստութիւնները լմննալուն պէս, լուր տալ ու սպասել հոն, մինչեւ խումբը հասնէր եւ տեղէն ճամբու դրուէր։ Իր մեկնելէ 7–8 օր վերջ լուր առինք։ Խումբը ծպտուեցաւ, մեծ մասը հետը առաւ իր զէնքերը, եւ իրիկունը, երբ ժողովուրդը տուներնին քաշուած էր, Այգեստանի ծայր գտնուող տունէ մը ճամբու դրինք։ Մօտ 15 օրէն հասաւ անոնց «Մենաւոր» (սահմանապլուխ) հասնելու լուրը։ Խոր չունչ մը առինք...։
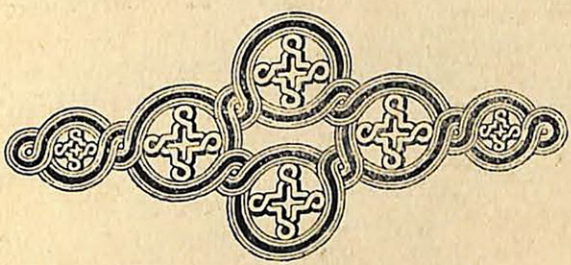
Փարիզ.